

Sto ŠKOLÁKŮ A RÁKOSKA

Letos je to 245 let od chvíle, kdy Marie Terezie zavedla povinnou školní docházku.

V jedné třídě tehdy bylo i sto dětí, naproti nim pouze jeden jediný učitel. Jak zvládal výuku? A kdy se za katedrou mohla objevit žena? Chodilo se do školy od prvního září? To jsou otázky, na které odpovídá historička Magdaléna Šustová z Národního pedagogického muzea a knihovny

J. A. Komenského.

TEXT: BARBORA POSTRÁNECKÁ

MAGDALÉNA
ŠUSTOVÁ

Jak vypadal začátek školního roku v době, kdy Marie Terezie zavedla v roce 1774 povinnou školní docházku? Školní rok začínal různě. Ještě po většinu 19. století platilo, že si každá škola mohla stanovit začátek školního roku sama.

Obvykle začínal až koncem října či začátkem listopadu. Krátce po zavedení školní docházky v 18. století to bylo hlavně kvůli tomu, že se úřady snažily dostat děti do škol a nedostaly by je tam, pokud by nemohly pomáhat rodičům v zemědělství. Pohyblivý začátek školy tak umožňoval stanovit prázdniny podle toho, jaká plodina se v daném kraji zrovna pěstovala a kdy dozrávala. Když to byla oblast, kde se pěstovaly brambory, začínal školní rok až po bramborové sklizni, v obilnářské oblasti to bylo o něco dřív.

Kdy se určilo datum 1. září jako první školní den?

Obligátní 1. září přišlo až na počátku první republiky, kdy se stanovil školní rok tak, jak ho známe dnes, tedy včetně prázdnin během července a srpna. Občas se to ale měnilo. Za druhé světové války se například učivalo až do 15. července, což bylo dáno mimo jiné tím, že přes zimu někdy chybělo uhlí a vyhlašovaly se takzvané uhelné prázdniny. Kvůli tomu se pak školní rok protahoval do poloviny července.

Byl školní rok po zavedení povinné školní docházky hodně odlišný od toho, jak ho známe dnes?

Původně bylo mnohem víc prázdnin, protože bylo i mnohem víc církevních svátků, kdy se do školy automaticky nechodilo. Kromě Vánoc bylo hodně volna i okolo masopustu či Velikonoc. Učilo se od pondělí až do soboty, v neděli byla povinná účast na mši.

A co se týče školního dne, ten měl jakou podobu?

Opět záleželo na konkrétní škole, zejména na tom, z jaké vzdálenosti do ní školáci chodili. Když to byla škola ve městě, kam chodily děti z nejbližšího okolí, začínalo se ráno kolem osmé a učilo se do oběda, někdy se to protáhlo

i po obědě. Na venkově, kam chodily děti ze vzdálenějších oblastí, škola začínala později, aby tam dokázaly dojet. A víc se tu řešilo odpolední vyučování, protože ještě za první republiky neexistovaly školní jídelny. A pokud byli ve škole žáci z přespolní obce, neměli se kde najíst. Existovaly ale charitativní spolky, které těmto přespolním dětem uvařily párkrát do týdne alespoň polévku. Také se hodně řešil počet dětí ve třídě a velikost školy. Někdy se stávalo, že tam chodilo tolik dětí, že se vyučovalo takzvaně na směny.

Prý bylo obvyklých i sto dětí v jedné třídě?

Ano, normativ na třídu býval poměrně vysoký. V prvních letech po zavedení školní docházky bývalo skutečně i sto dětí na třídu. Narazili jsme ale i na 150. A stále tam byl jeden učitel! Za první republiky platilo pro Slovensko a Podkarpatskou Rus, že bylo ve třídě až 80 žáků ve třídě, v Čechách tehdy 60. V 50. letech 20. století bylo maximum 40 dětí na třídu, jen u prvňáčků se doporučovalo 30.

Dalo se děti vůbec něco naučit při tak vysokém počtu žáků?

To byl kámen úrazu. Začalo se to ukazovat už na přelomu 18. a 19. století, že při tomto počtu není výuka příliš efektivní. Maximum, co se děti naučily, bylo čtení, psaní a základy počtů. Když ve dvanácti letech ve škole končily, měly pak až do svých osmnácti let nařízené ještě takzvané nedělní opakovací hodiny, kde si opakovaly, co se naučily. Sloužilo to k tomu, aby čtení a psaní nezapomněly.

Jakou strategii učitel volil?

Bylo vcelku pochopitelné, že ve třídě vládla rákoska. Když si přečteme deníky Jakuba Jana Ryby, který byl učitelem, dočteme se ale o určitých konfliktech s rodiči, pokud děti fyzicky potrestal. Paradoxně nešlo ani tak o to, že byly děti fyzicky trestané, spíš o to, že rodiče zastávali názor, že si svoje děti budou bít sami. Od roku 1870 byly tělesné tresty oficiálně zakázané. Učitelé každopádně přiznávali, že kázeň ve třídě byla volnější, že se to nedalo úplně zvládnout. Někdy sedělo v jedné lavici i deset dětí a učitel na ně vlastně ani nedosáhl. Zároveň

jim ale ani nemohl pomoci, pokud jim třeba něco nešlo. I proto se pak vyvinuly dvojmístné lavice.

Na co se tehdy psalo?

Zprvu existovaly břidlicové psací tabulky, které se lehce mazaly a mohly se tedy opakovaně používat. V druhé polovině 19. století se usilovalo o to, aby žáci psali do sešitů, což bylo ale dražší. Za druhé světové války se pak kvůli nedostatku papíru školáci na chvíli k břidlicovým tabulkám zase vrátili. Tehdy existovaly i předpisy, jak se má zacházet se sešity – když učitel něco opravoval, nesměl například vynechávat řádku, aby se sešit zaplnil beze zbytku. Když žák nepopsal na konci školního roku sešit až do konce, další rok v něm měl pokračovat. Existovala i pravidla pro učitele, pokud psali úřední dopis. Nejprve si měli rozmyslet, kolik toho napíší, a podle toho zvolit velikost papíru.

Učili se děti ve škole zprvu ještě něco jiného než čtení, psaní a počítání?

Ještě základy náboženství. V prvních letech se toho víc neučilo. Když se ale četlo, byl to článek třeba o dobrotivém císaři nebo o novinkách v zemědělství. Ve školách bylo také pracovní vyučování, na venkově se propagovalo zejména včelařství. Žáci měli na školní zahrádce nebo na místní faře včelín, kde se učili včelařit. Děvčata se zase učila šít anebo vyšívat. Byla to taková vábnička na rodiče, aby viděli, že ve škole se jejich potomci neucí jen podezřelé věci jako čtení

a počítání, ale i věci, které v očích nepříliš vzdělaných rodičů „k něčemu byly“. Velká změna přišla s novým školským zákonem v roce 1869. Tehdy se školní docházka prodloužila o dva roky a vzniklo to, čemu dnes říkáme první a druhý stupeň, ale pojmenovalo se to obecná a měšťanská škola. Prvních pět let se školáci učili základy čtení, psaní a počtů, ale zároveň se nově začalo i s naukami, jako je dnešní prvouka či vlastivěda. V 6. až 8. třídě na měšťanské škole pak přicházely základy dějepisu, zeměpisu, fyziky, chemie a podobně. Tento zákon platil až do roku 1948, i když rámcově platí víceméně do dneška.

Dostávalo se vysvědčení?

V tereziánské škole skládaly děti každý půlrok veřejnou zkoušku, kam se mohli přijít podívat i rodiče. Byla to i jistým

PRVNÍ ROKY PO ZAVEDENÍ ŠKOLNÍ DOCHÁZKY BÝVALO SKUTEČNĚ I STOPADESÁT DĚTÍ NA TŘÍDU. A STÁLE TAM BYL JEDEN UČITEL!

způsobem propagace školy. Zprvu se dostávalo vysvědčení až po pěti letech, když se škola opouštěla. Pak se to v průběhu 19. století různě proměňovalo. Za první republiky se dávalo vysvědčení dokonce čtyřikrát ročně. Nakonec se to ustálilo na dvou vysvědčeních za rok.

POKUTY ZA ZÁŠKOLÁCTVÍ

Jak to vůbec se školami vypadalo předtím, než Marie Terezie rozhodla o povinné školní docházce?

Školy existovaly, ale rodiče nikdo nenutil posílat tam své potomky. Ve městech si už obvykle uvědomovali, že se dětem vzdělání bude hodit. Jiná situace byla

na venkově, kde se děti braly zejména jako pracovní síla. V momentě, kdy Marie Terezie začala s velkými reformami, se ale začalo ukazovat, že i ve městech je velká vrstva městské chudiny, což byli nepříliš vzdělaní lidé, kteří měli problémy sehnat práci, žili v místech, kterým bychom dnes říkali sociálně vyloučené lokality, kde byl i poměrně velký problém s kriminalitou a prostitucí. V této době se zároveň objevovaly i první továrny a sílil tlak, aby dělníci byli alespoň trochu vzdělaní. Stát si tehdy uvědomil, že pokud zůstane velká vrstva lidí nezdělaná, nebude schopná se uživit. A uvědomil si ještě jednu důležitou věc – že čím vzdělanější lidé budou, tím víc z toho monarchie bude ekonomicky těžit, protože tito lidé budou generovat zisk.

To byla tedy jedna z hlavních motivací Marie Terezie, proč poslat všechny děti povinně do školy?

Přesně tak. Marie Terezie zdědila monarchii v ne úplně dobrém stavu, a když pak začala s reformami, narážela na to, že část z nich byla brzděna tím, že poddaní nebyli příliš vzdělaní. Osvícenci měli také tendenci konat dobro a neustále

společnosti pomáhat, a i proto císařovna záhy dospěla k tomu, že velká pomoc tkívá právě v tom, že budou lidé vzdělaní. Průmyslový rozvoj v 19. století posléze ukázal, že se toto rozhodnutí vyplatilo.

Jak tuto povinnost přijali rodiče?

K tomu chybějí statistická data. Podle neúplných statistik v prvních letech po zavedení chodilo do škol 60 až 70 procent populačního ročníku. A ještě okolo poloviny 19. století tam stále nechodilo celých sto procent dětí. Tehdy se sice rodičům mohla dát pokuta, že dítě neposílají do školy, ale venkovští učitelé se zmiňují ve svých zápiscích o tom, že pokuty nedávali, protože rodiče často neměli na zaplacení. Spíše se snažili je

O MUZEU:

Národní pedagogické muzeum J. A. Komenského patří mezi nejstarší muzea v České republice. Založili jej v roce 1892 čeští učitelé a jeho úkolem je dokumentovat historii českého školství, pedagogiky a odkazu J. A. Komenského.

V muzeu nejdete stálou expozici o českém školství od středověku do dnešních dnů a krátkodobou výstavu „Historické portréty J. A.

Komenského a jeho současníků“. Jejím nejzajímavějším předmětem je kalich vyrobený v roce 1563, který patřil Jednotě bratrské a během svého pobytu v emigraci jej používal J. A. Komenský. Na výstavu byl zapůjčen Oblastním muzeem v Lešně.

Nezapomínají tu ani na děti. Ty si mohou vyzkoušet psaní brkem a násadkami; zkusí si psát hlaholicí – písmem, které vymysleli

Cyrl a Metoděj. Samozřejmostí je i odpočinková zóna s kavárnou a bohatá nabídka publikací a upomínkových předmětů. Pokud máte staré školní potřeby (aktovky, penály, pera), pomůcky nebo fotografie a nevíte, co s nimi, nabídněte je muzeu! Muzeum sídlí v historickém centru Prahy – v Domě U Zlatého slunce (Valdštejská 20) a Domě U Zlatého šifu (Valdštejská 18).

přesvědčit a domluvit jim společně třeba ještě s farářem nebo doktorem. V roce 1869, když byl vydaný nový školský zákon, mohli být v krajním případě rodiče i uvězněni za to, že dítě neposílají do školy. Každopádně když se podíváme na protokoly z odvodů branců do armády, tak v druhé polovině 19. století už byly v Čechách okresy, kde bylo celých sto procent branců gramotných, v průměru v Čechách to bylo přes devadesát procent. To znamená, že během nějakých necelých pěti generací si lidé uvědomili, že se vzdělání vyplatí.

Jak náročné bylo povinnou školní docházku v habsburské monarchii zavést?

Vlastní realizace nebyla jednoduchá. Existoval studijní fond, což byl majetek zrušeného jezuitského řádu, který nebyl vůbec malý. Z toho se přispívalo na zřízení škol. Ale velké náklady ležely také na obcích, které musely sehnat prostory, kde se bude učit. Velký boom ve stavbě školních budov přichází v druhé polovině 19. století. Další náklady představoval plat pro učitele. V prvních letech jej dostával především v naturáliích, na později bylo stanoveno, že alespoň část musí být vyplacena v penězích. Ovšem zpočátku učitel obcházel obec a plat si vybíral. To bylo posléze zakázáno, protože učitel působil spíše jako žebrák.

Vypadaly školní budovy jako dnes, tj. s jídelnou a tělocvičnou?

Do druhé světové války nebylo zvykem, že by vdané ženy chodily pracovat, a děti tedy chodily na oběd domů. Až v 50. letech, kdy ženy musely z ekonomických důvodů do práce, se začalo řešit, že se děti musejí někde najíst. Tehdy začaly vznikat školní jídelny. A tělocvičny se budovaly už koncem 19. století. Někdy na ně ale nebylo místo. Školy proto využívaly například sokolské tělocvičny.

BUĎ SVATBA, NEBO PRÁCE UČITELKY

Od kdy mohly ve školách učit i ženy? Oficiálně mohly působit jako učitelky až od roku 1869. Do té doby byly jen jako učitelky ručních prací. Velkým problémem se ale stalo ustanovení z roku

HISTORIČKA MAGDALÉNA ŠUSTOVÁ

(*1980) Vystudovala obor historie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Od roku 2006 pracuje jako kurátorka sbírek v Národním pedagogickém muzeu a knihovně

J. A. Komenského v Praze.

Badatelsky se zaměřuje na dějiny českého školství, zejména v 18.–20. století. Je rovněž autorkou několika výstav (například Stalo se v zemi české... aneb Jak se učil dějepis či Hurá do školy!). Spolupracovala i na televizních dokumentech Rebel z recese o spisovateli Jaroslavu Žákoví, a Československá škola, který pojednával o československých školách, které za druhé světové války fungovaly ve Velké Británii.

1875. Tehdy se rozhodlo, že pokud chtějí ženy učit, nesmějí být vdané. Celé to vzniklo tak, že učitelky dostávaly nižší plat než muži a usilovaly o to, aby byly v tomto ohledu zrovnoprávněné. Stát nakonec řekl dobře, dostanete stejné peníze jako muži, ale budete se tomuto povolání věnovat stejně jako muži, tudíž se doma nemůžete starat o děti a manžela... Celibát učitelek byl zrušen v roce 1919.

V praxi to vypadalo jak? Mladé ženy učily a pak přestávaly a zakládaly rodiny, anebo se učitelství věnovaly ženy, které rodinu nechtěly?

Společnost byla nastavená tak, že pánové měli z učitelek strach, nebyly to úplné

žádané nevěsty. Zároveň se kontrolovalo, jestli učitelka nemá třeba tajný vztah. Stávalo se, že ji někdo udal a pak to vyšetřovala školní inspekce. Ta tehdy prověřovala i soukromý život učitelů – zda se například nezaplétají s prostitutkami anebo jestli neholdují alkoholu. Kontrola přicházela i směrem k učitelkám, musely vést slušný soukromý život, a pokud ne, byly propuštěné.

Kolik žen tehdy ve školách učilo?

Těsně před druhou válkou bylo necelých čtyřicet procent učitelek na obecných a měšťanských školách. Na středních školách, kde bylo podmínkou, aby měly vysokou školu, jich bylo deset až dvanáct procent. Masová feminizace ve školství nastala po druhé světové válce.

Přinesla v tomto směru nějakou změnu první republika?

Velkou proměnou bylo, když se za první republiky otevřely téměř všechny střední školy i dívkám. Pokud chtěla žena získat maturitu, aby mohla studovat na vysoké škole, musela před rokem 1918 studovat na dívčím gymnáziu, ale těch bylo pár. Anebo mohla fungovat jako tzv. hospitantka, což znamenalo, že chodila do chlapecké střední školy, seděla v hodinách, nemohla být zkoušená a nemohla se ptát, mohla jen poslouchat. ■